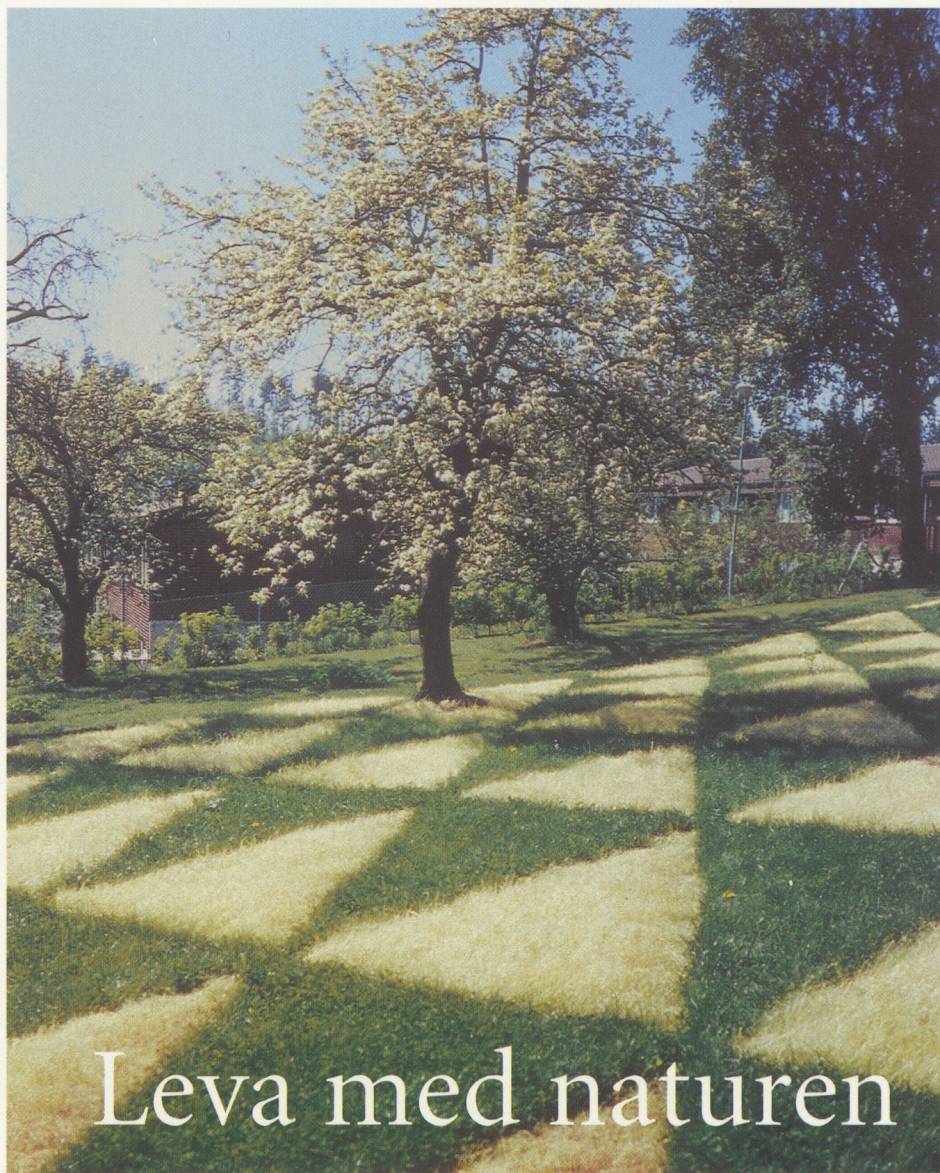

LEVA MED NATUREN

FATABUREN 1999

Leva med naturen

NORDISKA MUSEET

LEVA MED NATUREN

Nordiska museets och Skansens årsbok 1999

Fataburen 1999
Leva med naturen
Nordiska museets förlag
Box 27820
115 93 Stockholm
nmbook@nordm.se

© Nordiska museet och respektive författare

Redaktör Cecilia Hammarlund Larsson

Grafisk form Lena Eklund

Omslagsbilden "Trädgård stadd i förändring" av Gunilla Wihlborg, konstnärinna som arbetar med konst i och av natur. Konstverket utfört i Södertälje 1990. Foto Gunilla Wihlborg

Baksidans bild foto Cristina Prytz

Foto om inte annat anges Nordiska museet

Tryck MediaPrint, Uddevalla 1999

ISSN 0348 971 X

ISBN 91 7108 454 1

JULITA – SVERIGES CRISTINA PRYTZ
LANTBRUKSMUSEUM

Det naturliga arvet

När man humanister och naturvetare emellan diskuterar människan och hennes förhållande till naturen får man ofta en känsloladdad diskussion. Utgångspunkterna är många gånger olika och ibland inträffar även en viss begrepps- och språkförbistring. Humanisten skiljer ofta ut människan *från* naturen och placerar henne i ett motsatsförhållande till naturen. En naturvetare hävdar många gånger, å sin sida, att människan istället är att se som en del av naturen och att man därför inte kan tala om människan och naturen som två skilda företeelser, de utgör istället en enhet.

Vi kan dock enas om att människans beteende och tankesätt otvivelaktigt har lett till förändringar av djur, växter och landskap. Denna förändring har utgjort en förutsättning för att människan skall kunna överleva på platser med ogästvänligt klimat och för att en växande världsbefolkning skall kunna få sitt näringsbehov tillgodosett trots en ständigt minskande odlingsareal. Naturen har i sin tur påverkat människan och hennes arbete med att kultivera – att odla – jorden.

I det brukade och odlade landskapet avspeglas människans förhållningssätt till naturen. Hennes strategier för överlevnad har satt spår i landskapet, spår som vi sentida betraktare kan avläsa och tolka. Kulturlandskapet blir på så sätt en självklar utgångspunkt för gränsöverskridande studier och agrarhistorien en enda lång berättelse om människans möte med naturen. För Sveriges Lantbruksmuseum vid Julita utgör detta människans samspel med naturen, det centrala temat.

Människan – förändraren, förädlaren, förvaltaren

De första människorna som vandrade till Skandinavien efter inlandsisens tillbakagång för 11 000 år sedan levde som jägare och samlare. De påverkade naturen och landskapet endast i begränsad utsträckning. Vissa undersökningar tyder dock på att de utförde systematiska bränningar av skogsmark, så kallade svedjor. Kanske för att gynna vissa nyttoväxter som till exempel hassel eller för att släppa ner mer ljus till markfloran och på så sätt få bättre och frodigare betesmarker.

När människan för första gången, under yngre stenålder, började hålla sig med husdjur ökade behovet av betesmarker. De husdjur som då sakta började sprida sig i landet var olika nötkreatur, får, getter och svin. Vid den här tiden började även grödor som vete och korn att odlas. Svedjemarken var både näringsrik och lättbearbetad och lämpade sig väl till åker. Efter ett par skördar var dock jorden uttömd på näringsämnen och ett nytt område måste svedjas. Den övergivna svedjan erbjöd emellertid god betesmark under ytterligare några år. Systemet med svedjebruk kallas för röjgödslingsbruk då döende rotträdar och förmultnande växtdelar ger en gödseffekt under några år.

Svedjebruk, ett uråldrigt sätt att bearbeta och bruka jorden som levde kvar långt fram i tiden. Här ser vi arbete på en svedja i Småland, Rumsquilla by 1931.

Under brons- och järnåldern blev befolkningen alltmer bofast. I och med kunskapen om hur järn bearbetas och formas blev känd fick man möjlighet att ta fram redskap med vilka man kunde samla in tillräckligt med foder för att kunna hålla djuren stallade över vintern. Skära, lie, järnxya och lövkniv var några av nymodigheterna, liksom en bill av järn att fästa på årdret – det enkla plöjningsredskapet. Gödseln som tagits tillvara under vintern i ladugården lades på åkrarna. Gödseln gav jorden så mycket näring att samma yta nu kunde odlas år från år. Åkrarna blev på så sätt permanenta och slåtterängen föddes. För att dryga ut fodret från ängen togs också löven från träden tillvara. Träden hamlades och löven torkades till vintern.

En alldeles speciell flora och fauna utvecklades i slåtterängen. Endast en viss typ av örter klarade att skäras av, att slås, men

Slåtterängen gav foder åt gårdens djur. Gräset slogs och trädens löv skördades. Ängsslåttern gynnade en speciell flora och träden fick ett särpräglat utseende genom lövtäkt och hamling. Viby, Närke 1934. Foto M. Sjöbeck, ATA.

Hur annorlunda tedde sig inte det svenska kulturlandskapet på gårdesgårdarnas tid. Mörlunda socken, Småland 1934. Foto R. Odencrantz.

ändock överleva. Dessa växter anpassade sig så småningom ytterligare till ängens speciella växtförhållanden. Många växter utvecklade ett mer kompakt växtsätt med en bladrosett alldeles intill marken, detta för att undvika skärans eller liens vassa egg. Ängsodlingen gynnade också blommor med tidig blomning, de var de enda som hann fröa av sig före slåttern.

På åkern föddes en mängd ogräs, växter som i sin tur blev beroende av de odlingsbetingelser som skapades genom åkerbruket. De utvecklade diverse knep för att sprida sig. En del arter anpassade till exempel sina frön till den odlade grödan och blev större för att kunna följa med skörden till ladan och sedan sås nästa år. De här växterna kallas semidomesticerade då de har

Under 1900-talet har stora area-
ler ängsmark plöjts upp och för-
vandlats till åker. Ibland lämna-
des ängens ståtliga ekar kvar och
blev till solitärer i åkerlandskapet.
Björsäters socken, Västergötland
1932. Foto M. Sjöbeck, ATA.

Att skörda säd med skära var en
ålderdomlig teknik som levde
kvar länge i delar av landet. Norr-
botten, 1936. Foto B. Laqvist.

blivit mer eller mindre beroende av människan. Idag är många av dessa arter utrottningshotade då de inte längre tillåts på åkrarna. Hotet mot dessa arter utgörs inte enbart av kemisk ogräsbekämpning utan också av en alltmer förfinad utsädesbehandling.

Under tidig medeltid utökades odlingsarealen i landet. Den järnskodda spaden gjorde att det blev lättare att gräva och för första gången lades diken ut systematiskt över och mellan åkrarna. Tvåsäde infördes i delar av landet, något som krävde dubbelt så stora odlingsytor då hälften av den odlade marken fick vila, den låg i träda. Vartannat år odlade man på ena åkern, vartannat på den andra.

De tekniska uppfinningar som gjordes under århundradenas gång var framför allt av arbetsbesparande karaktär och innebar inga revolutionerande förändringar av landskapsbilden. Det kulturlandskap som formades under järnålder och medeltid behöll därför i väsentliga drag sin karaktär och sitt utseende ända till 1800-talets mitt. Detta sekel däremot kom med stora och omvälvande förändringar av såväl organisatoriska som teknisk karaktär. Laga skifte, moderna jordbruksmaskiner, täckdikning och sjösänkningar omvandlade kulturlandskapet drastiskt. Det stora sjösänkningsföretaget i slutet av förra århundradet innebar att man genomförde sänkning av vattennivån i över 17 000 sjöar och våtmarker. Anledningen var främst att utöka odlingsarealen. Täckdikning ersatte de öppna diken i åkermarken, gav mer odlingsmark och gjorde åkrarna mer lättbrukade.

Vår uppfattning om och vårt utnyttjande av skogen har förändrats över tiden. Redan under 1600-talet, när järnframställningen krävde stora mängder träkol till hyttorna, kom de första förbuden mot svedjebruk. Ända in på sent 1800-tal, och på en del platser i landet ända in på 1900-talet, betade djuren i skogen. När timmervärdet ökade ansågs emellertid betet ge alltför stora och omfattande skador på träden och det blev därför oacceptabelt. Djuren hägnades därför in och de vackra betesmarkerna – hagarna – formades. Hägnaderna blev alltså främst ett sätt att hålla djuren borta från åker, skog och äng. Det lär ha funnits så

mycket hägnader i Sverige att de hade räckt 14 varv runt jorden. Landskapet måste ha tätt sig helt annorlunda innan alla dessa gärdesgårdar försvann och taggtråden tog över.

Floran i de nya betesmarkerna anpassade sig till ett hårt betestryck och blev tramptålig. Många gånger var det de gamla ängarna som fick ge plats för betesmarken, det hade blivit alltför arbetskrävande att slå de magra ängsmarkerna. Nya arter som timotej och klöver gick bra att odla på åkermark, de var näringsrika och gav rika höskördar. Ängsodlingen fick ge vika för beteshagar och vallodling.

Sveriges Lantbruksmuseum invigt

Vid Julita gård invigdes den 1 juli 1998 Sveriges Lantbruksmuseum. Julita, som är ett gods om dryga 2 000 hektar i nordvästra Södermanland, ägs sedan många år av Nordiska museet och planerna på ett lantbruksmuseum har funnits under lång tid. Herrgården med park och omgivande odlingslandskap har redan tidigare visats för besökare. Med det nya lantbruksmuseet vill vi emellertid också visa hur människan format kulturlandskap, flora och fauna men även hur dessa i sin tur påverkat människan och hennes förhållande till naturen. Samspelet, eller växelspelet, mellan människan, hennes kulturväxter och husdjur står med andra ord i centrum för Sveriges Lantbruksmuseum. Här möts kulturhistoria och naturvetenskap. I utställningar inomhus presenteras den agrara utvecklingen ur ett *nationellt* perspektiv. Direkt ute i kulturlandskapet berättas om utvecklingen i östra mellansverige, den kulturlandskapszon som Julita ligger i.

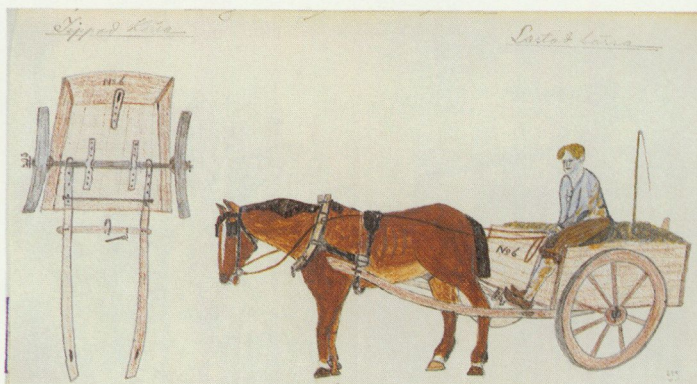
Julitabygden är rik på lämningar från järnåldern och framåt, det finns även ett fåtal lämningar från sten- och bronsålder. I det starkt kulturpåverkade landskapet finns många äldre hag- och ängsmarker bevarade. Här finns också träd vilka bär spår av hamling och lövtäkt. Liksom gamla byggnader och föremål behöver vård och underhåll, kräver även ängar, hagar och hamlade

träd vård och hävd. En äng som inte slås på några år, växer snabbt igen med sly och buskar och förutsättningen för den speciella och artrika ängsfloran och faunans existens försvinner. Vid Julita hävdas och underhålls därför ängs- och hagmark med traditionella brukningsmetoder och med hjälp av betande djur av äldre lantrassorter.

Kulturlandskapet vid Julita är format genom ett samspel mellan de naturliga geologiska förutsättningarna och mänsklig påverkan. I söder sträcker styva lerjordar ut sig i kanten av sjön Öljaren. Slätten bryts av här och där av holmar där berg går i dagen eller en sandås sticker upp. På dessa höjder finner vi bebyggelse, gravfält och andra kulturlämningar. I åkermarken har lämningarna odlats bort under seklen. Det är i denna del av godsets marker som det karaktäristiska herrgårdslandskapet syns tydligast med långa alléer, stora sammanhängande åker-
tytor, herrgårdsbebyggelse med stora ekonomibyggnader och en rad andra byggnader som alla vittnar om de många slag av verksamheter som hörde till ett storgods som tegelbruk, kvarn och mejeri.

Norr om slätten blir landskapet mer småbrutet och leran ersätts av sandigare jordar. Hagar, lövskogsområden och små åkerlappar i kuperad terräng danar detta område. Torp och går-

I Nordiska museets arkiv finns information att hämta om äldre tiders jordbruk. Här en teckning ur ett svar på en frågelista med titeln Åkerns beredning. Teckningen beskriver hur gödselkärren kunde se ut.

Utblick över det öppna och med moderna metoder brukade odlingslandskapet vid Julita. Foto Cristina Prytz.

Kulturlandskapet i sig är Sveriges Lantbruksmuseums största »utställningslokal«. Marken hävdas delvis med äldre brukningsmetoder och besökaren har möjlighet att läsa historien i landskapet. Hagmarken betas och därigenom bevaras en alldeles speciell och artrik flora. Foto Erika Larsson.

1800-talets rymliga ekonomibyggnader vid Julita bevaras genom byggnadsvårdande insatser och blir storslagna utställningslokaler. Foto Mats Landin.

Även herrgårdens strikt anlagda, franska park utgör en spegling av människans samspel med naturen. Här har naturen formats efter 1700-talets idealbild av den tuktade naturen. Foto Mats Landin.

dar som hade dagsverksskyldighet under huvudgården Julita står kvar, de flesta är dock sedan länge förvandlade till sommarstugor. Gården Djupanboda med anor i 1500-talet är en sådan gård, som stått orörd under det senaste århundradet. Den stenbundna och småbrutna omgivningen gjorde att det inte lönade sig att inordna den lilla gården i herrgårdens moderna stor-driftssystem. Vid Djupanboda finner vi idag spår av tidigare generationers odlarmödor, här bildar de små åker- och hagytorna ett odlingslandskapets lapptäcke.

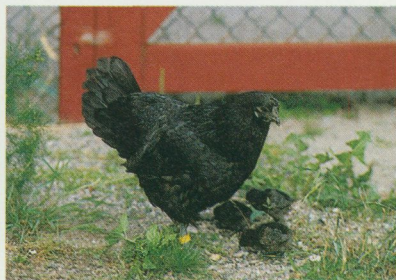
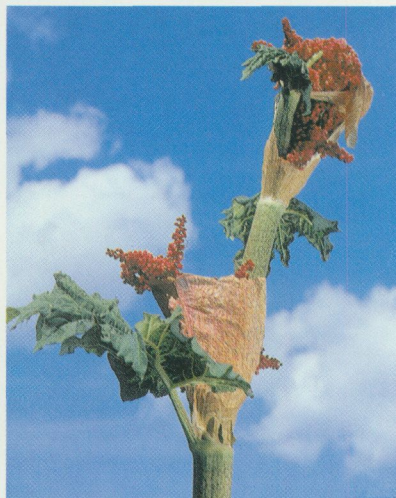
Längre norrut tätar skogen och marken täcks av sten och berg. Jorden är mager och området ligger högt över havet. En förkastningsbrant stupar ner i Hjälmaren som tar vid i norr. Det är här vi hittar de äldsta spåren, de från stenåldern. I den gamla utmarken där djuren betade i skogen finner vi också spår efter kolning och myrslätter. En slätterlada med vasstak står ensam kvar i en sentida granskog som planterats på de gamla slättermarkerna. Några få torp etablerades här under 1800-talet, men lades ned relativt snart då marken var alltför mager. Några av dem står kvar och används idag som sommarstugor.

Biologisk mångfald

Vid Julita har utställningar och demonstrationsodlingar byggts upp och utbyggnaden av verksamheten kommer att fortgå under flera år framöver. I utställningen »Gener för generationer« diskuteras husdjurens och grödornas utveckling fram till idag. Det senaste inom modern genteknologi och frågan om vikten av att bevara den biologiska mångfalden är här centrala frågor. Vid Julita finns också en genbank för kulturväxter. Genbanken utgör en del av Nordiska Genbanken – ett nordiskt samarbetsprojekt med huvuduppgift att bevara den genetiska variationen hos jordbruks- och trädgårdsväxter. Många kulturväxter kan bevaras som frön medan andra måste bevaras i levande skick, exempelvis äpplen, päron, rabarber, humle och potatis. Odlingen av mälardalens äppel-, rabarber- och humlesorter vid

En viktig del av arbetet vid Sveriges lantbruksmuseum är att bevara domesticerade växter och djur, alltså våra husdjur och kulturväxter. Linderödsgriener och Bohus-Dals svarthöna är två utrotningshotade husdjursarter som fått en fristad på Julita. Den enda möjligheten att bevara äldre äppel- och päronsorser är att bevara dem i levande odling. Vid Julita odlas därför 53 äppelsorter och 8 päronsorser från Mälardalen. I samma syfte odlas också rabarber. Foto Erika Larsson och Hans Ahnstrand.

Julita, utgör således ett levande klonarkiv. Sveriges Lantbruksmuseum arbetar också med att bevara äldre lantraser av våra husdjur och vid Julita finns exemplar av bl.a. Dala pälsfår, Ölandsgås, Bohusläns-Dals svarthöna och Linderödssvin. Lantbruksmuseet bidrar på detta sätt till det viktiga arbetet med att bevara den biologiska mångfalden i flora och fauna.

I samband med invigningen av lantbruksmuseet i juli 1998, öppnades en utställning inrymd i en av herrgårdens ekonomibyggnader. Utställningen berättar om arbetets årscykel i det svenska jordbruket och vi kan här följa arbetet på åker, i skog och i hushållet. Redskap och jordbruksmaskiner intar en central plats med flera exempel hämtade ur Nordiska museets rikhaltiga

»Middagsutfodring« av Oscar Björk. Foto Mats Landin.

samling av jordbruksredskap. Den stora agrarhistoriska basutställning som planeras vid Julita, skall tillsammans med mindre tematiska utställningar diskutera utvecklingen av det svenska jordbruket och utgöra en tolkningsram för det besökaren kan uppleva ute i kulturlandskapet. Det finns därför planer på att vid en av de forna arrendegårdarna också bygga upp ett museijordbruk. Ett levande jordbruk som skall drivas med gamla odlingstekniker och äldre slag av markanvändning med små åkerytor, öppna diken, hamlade träd och uppstammade enar. Kopior av äldre jordbruksredskap skall också komma till användning.

Vid Djupanboda, ett av de forna torpen under Julita byggs ett museijordbruk upp. Här ska marken brukas på ålderdomligt vis med odling av grödor av gammalt slag och bearbetning av jorden med kopior av äldre jordbruksredskap. Foto Cristina Prytz.

Ett levande museum

Sveriges Lantbruksmuseum vid Julita vill vara ett levande lantbruksmuseum, med äldre tiders brukande sida vid sida med dagens moderna stordrift, vilket också finns vid Julita. Ett lantbruksmuseum med engagerande utställningar där föremålen berättar sin historia. Ett lantbruksmuseum som värnar om vårt levande botaniska och zoologiska kulturarv, ett museum för såväl natur som kultur. Ett lantbruksmuseum nära knutet till universitet och skolor, från forskare till dagis. Ett levande lantbruksmuseum med rötter djupt i den leriga myllan.

Många skolbarn besöker varje år Julita. Under sommaren drivs en lägerskolsverksamhet med inriktning på miljöfrågor. Barnen går med liv och lust inför uppgiften att undersöka miljön närmast Julita. Här tas vattenprov från sjön Öljaren. Foto Inger Olausson.